

ПОЛІТИКА УРЯДУ П.А.СТОЛИПІНА З ЄВРЕЙСЬКОГО ПИТАННЯ У 1907-1911 рр.

У статті розглядаються основні заходи кабінету П.А. Столипіна щодо вирішення єврейського питання в Росії у 1907-1911 рр.

Ключові слова: П.А. Столипін, уряд, єврейське питання.

Політика уряду П.А. Столипіна щодо вирішення єврейського питання в Росії протягом тривалого часу не була предметом спеціального ґрунтовного дослідження, хоча окремі її аспекти знаходили відображення в працях істориків [1]. Так, відомо, що ще в період першого міждум'я під керівництвом П.А. Столипіна міністерствами та відомствами була проведена ретельна робота щодо підготовки проекту закону про перегляд постанов, які обмежували права євреїв. Його планували провести відповідно до 87 статті Основних законів. Чи вдалося П.А.Столипіну і надалі дотримуватись ліберального курсу у вирішенні єврейського питання, чи зміг прем'єр знайти порозуміння з Державною думою та Радою? Відповісти на ці питання і покликана дана розвідка.

20 лютого 1907 р. розпочала свою роботу II Дума. Уже 6 березня на її засіданні голова Ради міністрів П.Столипін виступив з урядовою декларацією, яка містила довгий перелік законопроектів, вироблених урядом. [2]. У найважливішому положенні законопроекту про свободу совісті, запропонованому на розгляд II Думи, йшлося про скасування обмежень, які містилися в діючому законодавстві, щодо політичних і громадських прав для осіб іновірних сповідань.

Говорити прямо про єврейське питання П.Столипін тоді не наважився. Він був переконаний, що "у цьому питанні кожний етап, кожний крок мав бути зроблений із збереженням цілковитої холоднокровності, з урахуванням політичної та державної необхідності, а не власних почуттів"[3]. Зважаючи на тиск крайніх правих партій, розуміючи, що відкриті дебати в Думі навколо єврейського питання остаточно могли б звести нанівець всі спроби його вирішення, П.Столипін намагався діяти обережно. Він надав Думі можливість, не привертаючи особливої уваги до єврейського питання, розглянути його у контексті вирішення питання про свободу "для всіх". 29 березня Дума обрала комісію для розгляду законопроекту про свободу совісті [4].

У розпал роботи II Думи П.Столипін також не облишав надій якимось чином врегулювати питання, пов'язані з правами проживання євреїв. У квітні 1907 р. прем'єр підготував на розгляд Ради міністрів записку "Про тимчасове призупинення виселення євреїв у смугу осілості". У ній відмічалось, що євреї мешкали у містах поза смугою осілості, не маючи на це абсолютно ніякого права, проте така ситуація утворилася через недостатній нагляд місцевої адміністрації, а також через спритність єврейського розуму. Міністерство внутрішніх справ визнало можливим наказати губернаторам: до загального перегляду законодавства щодо євреїв не допускати незаконного поселення їх, але й призупинити виселення тих, хто оселився за межею смуги осілості до 1 серпня 1906 р. П.Столипін зважав на те, що за час лояльного ставлення до євреїв, які незаконно проживали поза смугою осілості, вони дійсно там озвичаїлися, встановили стосунки з місцевим населенням і "розірвати їх іноді було неможливо без завдання шкоди майновим інтересам обох сторін" [5]. До того ж враховувалось, що у смузі осілості євреям буде важко знайти собі роботу.

Особого журналу щодо призупинення тимчасового виселення євреїв у смугу осілості Рада міністрів не склала. Напевне, П.Столипін усвідомлював, що затвердити його було б вкрай складно. Тому, 22 травня 1907 р. з'явився циркуляр МВС, що пропонував губернаторам призупинити до перегляду загального питання про право проживання євреїв виселення тих, які оселилися поза смугою осілості на законних підставах, але потім втратили з якихось причин це право, а також тих, які мали сім'ю та господарство. Проте це рішення доповнювали суттєві обмеження. Адміністративна влада мала бути переконаною, що єврей, котрий продовжував проживати у забороненій місцевості, залишався безпечним для громадського спокою та не

викликав невдоволення населення. Циркуляр також закликав не допускати у майбутньому незаконного поселення євреїв поза смугою осілості [6].

Можна припустити, що столипінський циркуляр був спрямований на нормалізацію життя, але, за свідченнями сучасників, він призвів до зворотного результату. Адміністрація у прагненні відзначитись з єврейського питання готова була кожного єврея вважати неблагонадійним і небажаним. А для нижчих чинів адміністрації циркуляр взагалі став "рятувальною індульгенцією". Якщо до його створення "нижчі чини адміністрації, отримуючи хабарі за те, щоб крізь пальці дивитися на євреїв із сумнівними правами, ризикували відповідальністю за незаконне проживання євреїв, то після циркуляра хабарі бралися вже на законних підставах: зрозуміло, що "шкідливими" вважалися ті, які не давали хабарів" [7].

Столипінській циркуляр відрізнявся двоїстістю. Під його дію попадали лише декілька тисяч єврейських родин, але у жовтні 1907 р. голова Петербурзького відділу "Союзу російського народу" граф Е.Коновніцин подав скаргу на П.Столипіна у Сенат. Сенат по суті залишив її без розгляду. До того ж, праві фракції III Думи 26 листопада 1908 р. внесли заяву про запит міністрові внутрішніх справ і звинуватили його у перевищенні влади, а також незаконності циркуляра, розісланого по всій Росії. За рішенням Думи заяву було передано у комісію із запитів, але вона не була розглянута [8].

В цілому за короткий період існування II Думи (20.02. – 2.06. 1907 рр.) у справі вирішення єврейського питання урядом було зроблено небагато. Розпуск парламенту позбавив депутатів можливості розглянути вироблені думською комісією положення про національно-віросповідну рівність. Зазначимо, що хоча єврейські депутати у II Думі становили незначну меншість, вони все ж намагалися звернути увагу парламентарів на проблеми єврейського народу, ініціюючи розгляд важливих питань. Здавалося, що уряд мав би враховувати громадські настрої та пропозиції.

1 листопада 1907 р. була відкрита III Дума, а 16 листопада П.Столипін виступив з урядовою декларацією, в якій вже не було жодного слова про скасування обмежень щодо євреїв. С.Вітте писав: "уряд Столипіна оголосив війну російському єврейству" [9]. Соціал-демократ Н.Чхейдзе наголошував: "Єдність національності великоруської на протипагу всім законним вимогам інших національностей – така основна думка декларації" [10]. Але з початку роботи III Думи депутати не облишали надій врегулювати питання становища євреїв. Так, член Думи Л.Нісселович хотів внести законодавчу пропозицію про скасування обмежень їх політичних і громадських прав. Заздалегідь він з'ясував думки лідерів правих фракцій і весною 1908 р. представив їх голові Ради міністрів. Самі думки у складеному потім звіті Л.Нісселович не навів, хоча заявив, що П.Столипін обмежився загальними фразами з питання надання євреям рівних прав [11]. Подальшого розвитку пропозиція Л.Нісселовича не отримала, однак сам уряд під впливом об'єктивних обставин змушений був розпочати перегляд деяких постанов щодо євреїв.

10 серпня 1907 р. управляючий Томською губернією І.Штевен надіслав телеграму на ім'я голови Ради міністрів з клопотанням Томського архієпископа Макарія щодо обмеження чи припинення прийому євреїв до Томського технологічного інституту. 17 серпня 1907 р. П.Столипін просив дозволу Миколи II винести це питання на обговорення Ради міністрів. 19 серпня 1907 р. дозвіл імператора було отримано [12].

У наданих 30 листопада 1907 р. міністром народної освіти П. фон Кауфманом для доповіді у Раді міністрів роз'ясненнях зазначалося, що при відкритті інституту розпорядженням Міністерства народної освіти від 17 липня 1900 р. норма для прийому євреїв була встановлена у 5%, і її дотримувалися до 1906 р., а на кожне зарахування більше цієї норми Рада інституту брала дозвіл міністерства. На запит П.Кауфмана Рада зробила уточнення, що в статуті інституту ніякі процентні обмеження не зафіксовані, а оскільки указом від 17 квітня 1905 р. оголошувалась віротерпимість, то Рада стала вважати, що процентної норми більше не існує взагалі. Отже, за підрахунками П.Кауфмана, у 1904 р. прийняли на навчання 9% євреїв, у 1905 р. – 13, 7%, у 1906 – 9,2%, у 1907 – 16%. Критично проаналізувавши ситуацію, П.Кауфман дійшов висновку, що позбутися порушень процентної норми при прийомі євреїв у Томський інститут можна було шляхом її законодавчого встановлення [13].

При обговоренні даного питання 18 грудня 1907 р. у Раді міністрів П. Кауфман повідомив, що Міністерство народної освіти вже займалось розробкою законопроектів про встановлення загальних правил прийому євреїв до підвідомчих йому учбових закладів, а тому планувало найближчим часом надати їх на розгляд законодавчих установ. З огляду на це Рада міністрів визнала будь-які розпорядження з цього приводу передчасними та постановила доповісти це рішення та роз'яснення міністра до височайшого відома [14].

Однак трапилось непередбачене: записка П. Кауфмана П. Столипіну від 30 листопада 1907 р. з роз'ясненнями, запропонованими на розгляд Ради міністрів, роздрукованими у державній типографії, була викрадена та з'явилась 20 грудня 1907 р. на сторінках газети "Русь" [15]. 1 січня 1908 р. П. фон Кауфмана зняли з посади і замінили О. Шварцем. "Це був вельми пристойний старий, – згадував В.Ф. Джунковський, – достатньо твердих переконань, чесний, рішучого характеру. Його вважали відсталим, занадто консервативним, таким, що не відповідає умовам сьогодення, але він прагнув лише одного – створити здорові умови розвитку здорової школи" [16].

У резолюції на журнал Ради міністрів від 18 грудня 1907 р. з приводу запропонованого архієпископом Томським питання Микола II висловив бажання дізнатися думки нового міністра. 9 лютого 1908 р. О. Шварц доповів імператорові про своє розпорядження відмінити постанову Ради інституту щодо прийому більше 5% норми. В цілому новий міністр висловлював згоду зі своїм попередником у питанні про необхідність встановлення норми законодавчим порядком [17].

Міркування міністра народної освіти були представлені Раді міністрів і нею схвалені. Але разом із тим Рада висловила побажання, щоб відсоткові норми для євреїв були встановлені по всім вищим учбовим закладам, а не лише по тим, які перебувають у веденні Міністерства народної освіти. У лютому-березні 1908 р. відповідні запити були розіслані по всім відомствам. Так, 27 лютого 1908 р. П. Столипін у листі до І. Шипова прохав його повідомити свою думку з приводу встановлення відсоткової норми для прийому у вищі навчальні заклади осіб іудейського сповідання, а в листі від 15 березня 1908 р. прохав також додатково повідомити думки не лише стосовно довірених йому вищих учбових закладів, але також і середніх [18]. Листи схожого змісту були відправлені ще О. Шварцу, М. Шауфусу, І. Щегловітову, кн. Б. Васильчикову, О. Редігеру. У листі до В. Коковцова від 15 березня 1908 р. П. Столипін детально описав ситуацію і прохав міністра поділитися своїми міркуваннями з означеної проблеми. Такі ж листи Столипін направив баронові В. Фредеріксу та С. Оліву [19].

Відповідно до пропозицій П. Столипіна, про які йшлося у його листах від 27 лютого та 15 березня 1908 р., Рада міністра освіти 23 травня розглянула питання про відсоткову норму для євреїв. Деякі члени Ради говорили, що норми не досягали мети, а тому пропонували скасувати права, котрі надавала університетська освіта, щоб євреї не прагнули її здобуття. Інші відстоювали думку про необхідність обмеження прийому, про не допуск тих євреїв, які належали до нижчого прошарку. Більшість визнала справедливим до загального розгляду єврейського питання Державною думою зберегти відсоткові норми, але для того мало бути рішення Ради міністрів, щоб у подальшому це питання не залежало від поглядів міністрів освіти. Цікаво, що сам О. Шварц виступав не за відсоткову норму, а за допуск у вищу та середню школу лише дітей заможного єврейського населення. Інша ж маса єврейського населення мала б, на думку міністра, обмежитись здобуттям освіти у міських училищах [20].

На відміну від Міністерства освіти, Міністерство внутрішніх справ вважало, що слід зберегти відсоткову норму у відповідності з часткою євреїв у населенні, інші міністерства більш-менш наполягали на збереженні існуючого порядку, встановленого їхніми відомствами. І лише Міністерство торгівлі та промисловості наголошувало на необхідності вирішення питання законодавчим шляхом [21].

Рада міністрів при обговоренні 19 серпня 1908 р. визнала законодавче затвердження відсоткової норми для вступу у вищі навчальні заклади осіб іудейського віросповідання заходом несвоечасним, тим більше, що передбачався загальний перегляд законодавства щодо євреїв. У якості термінового заходу Рада встановила таку норму для прийому у вузи (за виключенням консерваторій Імператорського Російського музичного товариства): 3% – у столичних містах, 5% – у містах поза смугою осілості, 10% – у смузі осілості. Встановлення

такої норми у середніх учбових закладах передбачалося доручити особливій міжвідомчій раді під керівництвом міністра народної освіти, із наступним розглядом прийнятих рішень у Раді міністрів. 16 вересня 1908 р. положення Ради міністрів було Височайше затверджене відповідно до 87 статті Основних законів [22].

Створена міжвідомча рада запропонувала встановити для казенних, а також для приватних із правами державних середніх учбових закладів ті ж норми, що і для вищих; для приватних шкіл, які не користувалися правами державних, норм узагалі не встановлювати; у закриті школи прийом євреїв, як і раніше, не проводити; у жіночих школах запровадити ті ж норми, що і в чоловічих. Ідею створення окремих учбових закладів для євреїв відхилили, як таку, що суперечить політиці злиття євреїв із корінним населенням.

Такі пропозиції обговорювались у Раді міністрів 23 червня 1909 р. О. Шварц та морський міністр С. Воеводський вважали, що не слід встановлювати для середньої школи норми більше, ніж для вищої, бо це призведе до зростання кількості єврейської напівінтелігенції, озлобленої на уряд за закриття доступу до вищої освіти. Міністри відстоювали думку, що норми у 3, 5, 10% виявлялись припустимими, до того ж їх не можна було вважати чимось новим, оскільки вони встановлювались ще у 80-х рр. XIX ст. [23]. Відзначимо, що міністр освіти належав до консервативного крила кабінету П.Столипіна. Він вважав, що в питанні освіти для іногородців слід діяти виважено, уникаючи "непродуманих витрат російських коштів", "надання іногородцям особливих переваг" [24]. Відчувається обережність, із якою О.Шварц підходив до вирішення питання щодо відсоткових норм у середніх учбових закладах.

Більшість Ради, враховуючи, що ніяких вказівок у законі щодо обмеження прав євреїв не існувало, а всі вони встановлювались лише за негласними розпорядженнями міністрів, вважала, що кардинальні перетворення можуть мати непередбачені наслідки і завдати шкоди власне учбовій справі. Міністр торгівлі та промисловості В.Тімірязев узагалі розцінив пропозиції О.Шварца як намагання завдати удар комерційним училищам, він, як, до речі, й більшість Ради, відстоював думку про необхідність зробити середню освіту доступнішою, а отже, пропонував установити норму у 5% – для столиць, 10% – для інших міст поза смугою осілості, 15% – у районі осілості. Більшістю Ради було також вирішено, що обмежуючі норми у жіночих школах можна запроваджувати лише законодавчим порядком. 22 серпня 1909 р. імператор затвердив думку більшості Ради міністрів [25].

Закон від 16 вересня 1908 р. не посилював тиск на єврейське населення, оскільки лише підтверджувалися відсоткові норми, встановлені відповідно циркулярами від 1 та 6 липня 1887 р. Відмовитись від запровадження відсоткової норми зовсім П. Столипін не міг. Російські учбові заклади засновувались урядом на кошти казни, інакше кажучи, на кошти всього населення. Тому, "були усі підстави вимагати, щоб право здобуття освіти розподілялось між національностями відповідно до частки коштів, яка сплачувалась у казну" [26]. Згідно із законом від 22 серпня 1909 р. ставала доступнішою для євреїв середня освіта, оскільки підвищувались відсоткові норми для середніх навчальних закладів. Однак, якщо згадати, що протягом 1905 – 1906 рр. у більшості місцевостей подібні норми не діяли взагалі, і цьому сприяв циркуляр, який надавав право керівникам учбових закладів приймати на незайняті християнами місця євреїв, то стає зрозумілим, чому більшість ліберально налаштованої інтелігенції розцінила появу закону від 16 вересня 1908 р., як певний крок назад, як "нове обмеження євреїв, здійснене всупереч законам, ігноруючи Державну думу та Державну раду" [27].

Розглядаючи питання щодо прав євреїв на освіту, П. Столипін одночасно змушений був повернутися до перегляду законів стосовно права проживання євреїв і, зокрема, удатися до перегляду закону щодо права проживання у Москві та губернії євреїв-купців, котрі оселилися там після 1899 р. Згідно з Положенням Комітету міністрів від 22 січня 1899 р. право на проживання купців першої гільдії у Москві та містах Московської губернії можна було отримати не інакше як з особливого дозволу, наданого міністром фінансів, за узгодженням із московським генерал-губернатором. Незважаючи на Положення, євреї продовжували оселятися у Москві. Так, наприклад, до 1891 р. проживав у Москві Лазар Наахович Лур'є, який займався москательною і масляничною торгівлею. Потім він переселився у Санкт-Петербург, але справу свою продовжував. Коли купцю першої гільдії Лазарю Лур'є міністр внутрішніх справ відмовив у праві проживання у Москві, Лур'є поскаржився в Сенат [28].

13 грудня 1908 р. у листі до І. Щегловітова П. Столипін повідомляв, що справа Лур'є мала "велике принципове значення" та перебувала на розгляді Сенату з березня 1901 р. Прем'єр відмічав, що за свідченнями Міністерства внутрішніх справ, не перевіреними офіційним порядком, євреїв першої гільдії купців, приписаних до міст внутрішніх губерній, проживало у Москві близько двохсот, а разом із членами їхніх родин близько тисячі душ. Причому деякі з цих осіб, проживаючи у Москві протягом тривалого часу, займали певне становище, здійснювали великі торговельні операції, мали фабрики та заводи зі значною кількістю робітників і службовців, а річний торговельний обіг єврейських фірм сягав ста мільйонів рублів. Отже, початок виселення євреїв вказаної категорії міг призвести, на думку голови Ради міністрів, до небажаних наслідків. Зрозуміло, що П. Столипін боявся розголосоу за кордоном, спричиненого справою Л. Лур'є, створення неприємного враження. Прем'єр не хотів піддавати дії уряду гострій критиці. Він просив І. Щегловітова, за узгодженням із міністром торгівлі та промисловості, внести на розгляд Ради міністрів питання про можливість надати іногороднім купцям-євреям, що проживали у місті Москві та вели самостійну торгівлю, достатнього часу для ліквідації справ [29].

6 квітня 1909 р. В. Тімірязєв, посилаючись на думку В. Коковцова, повідомив І.Щегловітову, що надання терміну для ліквідації справ не мало сенсу, оскільки євреям швидко прикриють кредити, а отже, вони не зможуть завершити справи без певних витрат. Тому міністр торгівлі та промисловості пропонував не чіпати тих, хто вже проживав у Москві, а обмежувальне тлумачення, що згодом мало бути надане Сенатом, поширювати лише на осіб, які будуть прагнути переселитися до Москви вже після появи цього тлумачення [30].

Своїм Положенням від 22 серпня 1909 р. Рада міністрів надала євреям-купцям першої гільдії, що "проживають у місті Москві й інших містах Московської губернії, але приписані до купецьких товариств в інших місцевостях Імперії, поза межею єврейської осілості, право подальшого в цих містах проживання без особливого дозволу" [31]. Для реалізації Положення від 22 серпня 1909 р. створили Особливу нараду під головуванням московського градоначальника. В результаті була вироблена ціла низка положень, згідно з якими проживати у Москві дозволялось євреям-купцям першої гільдії, а також членам їхніх родин (неповнолітні сини та неодружені доньки), котрі до 21 серпня 1909 р. постійно проживали у Москві та містах Московської області більше шести місяців. Тим євреям купцям, на котрих пільга не поширювалася, але які вже мали промислові свідоцтва на поточний рік, надавався термін для ліквідації торгових підприємств і на виїзд до 1 січня 1911 р., тим, що не мали у Москві торгових підприємств – до 1 листопада 1910 р. [32].

24 серпня 1910 р. Рада міністрів розглянула питання про порядок виконання Височайше затвердженого 22 серпня 1909 р. Положення Ради міністрів. 6 жовтня 1910 р. журнал Ради міністрів був затверджений імператором [33]. В подальшому уряд мав наміри запропонувати на розгляд імператорові перелік поселень поза смугою осілості, де можна було дозволити вільне проживання євреїв [34].

Що ж до досконалого перегляду всього законодавства про євреїв, то Дума з ним не поспішала. Лише наприкінці 1909 р. – на початку 1910 р. фракція народної свободи вирішила внести на розгляд Думи законопроект щодо рівноправності євреїв, але проти цього виступила "Єврейська народна група" на чолі з М. Вінавером та Г. Сліозбергом [35]. Остання вважала, що без попередньої підготовки такий проект завдасть лише шкоди, оскільки Дума його не затвердить, а саме обговорення призведе до нових нападок на євреїв. Проте законопроект підготували, хоча й у дещо зміненому вигляді. У ньому йшлося не про повну рівноправність, а про скасування смуги осілості. 31 травня 1910 р. проект був внесений у Думу за підписами 166 депутатів [36]. Після багатомісячного блукання думськими канцеляріями питання про скасування смуги осілості врешті-решт було представлено на розгляд парламентарів. Фактично

вперше єврейське питання ставилось на чергу не у вигляді поправки до іншого закону, а самостійно, як гостра державна проблема.

Засідання 9 лютого 1911 р. цілком було присвячене розгляду законопроекту про скасування смуги осілості та викликало значне пожвавлення у Думі та за її стінами. За відміну смуги осілості виступив у Думі адвокат В. Маклаков [37]. Як прагматик, він намагався знайти певний компроміс із своїми політичними противниками, однак більшість Думи була налаштована або відверто антисемітські, або достатньо обережно ставилася до євреїв. В результаті всі пропозиції полегшити їх становище були відхилені, а законопроект перейшов у думську комісію, де вже загубився остаточно.

Особливо рішучу боротьбу проти прийняття проекту вели праві і не лише у парламенті, але й на сторінках преси. До того ж, 9 лютого у Петербурзі зібрався VII з'їзд Об'єднаного дворянства, метою якого стало протиставити рішення з'їзду ініціативі Державної думи стосовно скасування смуги осілості [38]. Вимоги дворянства до уряду П. Столипіна були наступними: "Євреїв слід загнати у смугу осілості – це перший акт, і коли це буде виконано, розпочати другий акт – вигнати євреїв зовсім із Росії". [39]. За "планомірну та солідарну боротьбу з єврейством" виступали не лише крайні праві, але й націоналісти.

В цілому, у зазначений період П.Столипін проводив більш стриману політику щодо вирішення єврейського питання, ніж на початку свого прем'єрства. Однак навіть обережні спроби полегшити становище євреїв викликали значну протидію у суспільних колах. Не сприяла вирішенню єврейського питання і загальна внутрішньополітична ситуація. Проте розгляд П.Столипіним таких питань, як проживання євреїв, здобуття ними освіти, лише підтверджує, що він прагнув до поступового вирішення єврейського питання, не був принциповим противником полегшення становища євреїв. В цьому позиція прем'єра суттєво відрізнялась від позиції крайніх правих, а також і націоналістів.

Джерела та література

1. Див.: Тагер А.С. Царская Россия и дело Бейлиса. – М., 1934; Убийство П.А. Столыпина. Свидетельства и документы / Составитель А. Серебренников. – Нью-Йорк: Телекс, 1986; Лихоманов А. И.Я. Гурлянд и еврейский вопрос в России //Вестник Еврейского университета в Москве. – 1993. – № 4; Миндлин Б.А. "Еврейская политика" Столыпина. – М., 1996. – 15 с.
2. Государственная дума. II созыв. Стенографические отчёты. Сессия II. – СПб., 1907. – Т. 1. – Стб. 110.
3. РДІА. – Ф. 1662. – Оп. 1. – Спр. 308. – Арк. 1-2 зв.
4. Государственная дума. II созыв. Стенографические отчёты. Сессия II. – СПб., 1907. – Т. 1. – Стб. 110.
5. РДІА. – Ф. 1276. – Оп. 3. – Спр. 33. – Арк. 8-9.
6. Найхин Б.Л. Сборник законов о евреях. – М.: Тип. "Народное изд-во", 1911. – С. 26.
7. Клячко-Львов Л.М. Повести прошлого: Временщики конституции: два премьера. Еврейское счастье. – Л.: Изд-во писателей, 1929. – С. 163-165.
8. Обзор деятельности Государственной думы третьего созыва: 1907 – 1912 гг. – СПб., 1912. – Ч. 1. – 464-465.
9. Витте С.Ю. Воспоминания: В 3 т. / Под ред. А.Л.Сидорова. – М.: Соцэкгиз, 1960. – Т. 3. – С.468.
10. Зорин В.Ю. Национальный вопрос в Государственных думах России (опыт законотворчества). – М.: Русский мир, 1999. – С. 113.
11. Еврейский вопрос в III Государственной Думе. Отчет члена Государственной Думы Л.Н.Нисселовича. – СПб.: Тип. Ц.Крайз, 1908. – С. 33-35.
12. РДІА. – Ф. 1276. – Оп. 3. – Спр. 835. – Арк. 13.
13. Там само, Арк. 19-20.
14. Там само, Арк. 25-26.
15. Дякин В.С. Национальный вопрос во внутренней политике царизма (XIX- начало XX века). – СПб.: Лисс, 1998. – С.189.
16. Джунковский В.Ф. Воспоминания: В 2 т. / Под общей редакцией А.Л.Паниной. – М.: Изд-во им. Сабашниковых, 1997. – Т. 1. – С.267.

17. РДІА. – Ф. 1276. – Оп. 3. – Спр. 835. – Арк. 28-29.
18. Там само, Арк. 34.
19. Там само, Арк. 35 – 35 зв.
20. Там само, Арк. 114 – 115.
21. Там само, Арк. 150 – 151.
22. Особые журналы Совета министров царской России: 1908 г. / Отв. сост. Б.Д.Гальперина, В.В.Шелохаев – М., 1988. – Ч. 1-6. – С.606-612.
23. РДІА. – Ф. 1276. – Оп. 3. – Спр. 835. – Арк. 2-10.
24. РДІА. – Ф. 1672. – Оп.1. – Спр. 269. – Арк. 3.
25. РДІА. – Ф. 1276. – Оп. 3. – Спр. 835. – Арк. 9-10.
26. Шульгин В. "Что нам в них не нравится...": Об антисемитизме в России. – СПб.: Хорс, 1992. – С.166.
27. Витте С.Ю. Воспоминания: В 3 т. / Под ред. А.Л.Сидорова. – М.: Соцэкгиз, 1960. – Т. 3. – С.504.
28. П.А.Столыпин: Переписка. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2004. – С.305.
29. РДІА. – Ф. 1276. – Оп. 5. – Спр. 35. – Арк. 10 – 10 зв.
30. Там само, Арк.10 – 13.
31. Там само, Арк. 79 – 84.
32. П.А.Столыпин: Переписка. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2004. – С.306.
33. Особый журнал Советов министров Российской империи: 1910 г. / Отв. ред. и сост. Б.Д.Гальперина. – М.: РОССПЭН, 2001. – С. 312-314.
34. РДІА. – Ф. 1662. – Оп. 1. – Спр. 115. – Арк. 10.
35. Липранди А.П. Равноправие и еврейский вопрос. – Харьков: Тип. "Мирный труд", 1911. – С. 82.
36. Государственная дума. III созыв. Стенографические отчеты. Сессия III. – СПб., 1910. – Ч. IV. – Кн. 2. – Стр. 2888.
37. Будницкий О. В.А.Маклаков и еврейский вопрос. (Из истории русского либерализма) // Вестник еврейского университета в Москве. – М., 1999. – Иерусалим, 5759. – № 1 (19). – С. 44-45.
38. Тагер А.С. Царская Россия и дело Бейлиса. – М.: Советское законодательство, 1934. – С. 47.
39. Там само.

Елена Стрелюк

**ПОЛИТИКА ПРАВИТЕЛЬСТВА П.А.СТОЛЫПИНА
ПО ЕВРЕЙСКОМУ ВОПРОСУ В 1907 – 1911 гг.**

В статье рассматриваются основные действия кабинету П.А.Столыпина относительно решения еврейского вопроса в России в 1907 – 1911 гг.

Ключевые слова: П.А.Столыпин, правительство, еврейский вопрос.

Olena Striljuk

**THE POLICY OF P.STOLYPIN'S GOVERNMENT
IN THE DECISION OF THE JEWISH QUESTION IN 1907-1911**

The article is devoted to the main activities of Stolypin's Cabinet in the decision of the Jewish question in Russia in 1907-1911.

Key words: P. Stolypin, government, Jewish question.

Стаття надійшла до редакції 28.11.2009 р.